

DIETRICH BONHOEFFER ÉS A KERESZTÉNYSÉG „VALLÁSTALAN ÉRTELMEZÉSE”¹

SZABADOS ÁDÁM

1. Bevezetés

1.1. ISMERTSÉGE. Tavaly, Bonhoeffer halálának hatvanadik évfordulóján számos cikk jelent meg a német evangélikus teológusról. Idén, születésének századik évfordulóján újra az átlagosnál nagyobb figyelem övezi. Bonhoeffer népszerűsége a *Börtönlevelek* 1958-as megjelenése óta töretlenül nő. Ismert szereplője volt a német protestáns kereszténység élet-halálharcának a náci Németországban, kivégzése kisebb port kavart külföldön is, de igazán a kereszténység „vallástalan értelmezés”-ének nevezett gondolat kísérlete tette világszerte ismert – és ellentmondásos – teológussá. Mikor barátja, Eberhard Bethge nyilvánosságra hozta Bonhoeffer börtönből írt leveleit, nem sejtette, milyen erőteljes tektonikai mozgásokat indít el vele a kereszténységen belül, és barátja hogyan lesz pillanatokon belül a világ egyik legismertebb teológusa.

Kevés ember mondhatja el, hogy egyaránt tiszteletet vívott ki magának keresztény és nem-keresztény gondolkodók között. Sőt, Bonhoeffert „sajátjának” tekinti a kereszténység liberális, radikális, evangéliumi, neoortodox, ortodox lutheránus, de még az ún. „Isten halott” irányzata is. Személye átjárhatóságot képez a különböző hagyományok között, és ez egyrészt növeli általános ismertségét, másrészt mélyíti a vele kapcsolatos félreértéseket. Bonhoeffer bátorsága, mártírhalála, és különböző korszakaiban megfogalmazott gondolatai inspirációt jelentenek egyrészt azoknak, akik a Krisztusnak való engedelmisséget a Biblia tekintélye alatt, gyülekezeti közösségekben szeretnék megélni, másrészt azoknak a hagyományos formákból és dogmákból kiábrándult embereknek, akik éppen a gyülekezeti keretek és kegyességi megnyilvánulások hátrahagyásában látják a kereszténység hiteles jövőjét. Bonhoeffert egyaránt szeretik pietista és kontemplatív lelkeségű hívők, de népszerű a posztmodern „emergent” és baloldali radikális keresztények között is. És éppen ez az, ami rendkívül zavarbaejtő Bonhoefferrel kapcsolatban. Vajon mindenki ugyanarról a Bonhoefferrel beszél?

1.2. ÉLETE. Mielőtt rátérünk Bonhoeffer „vallástalan kereszténység”-ről szóló gondolatainak kibontására, érdemes néhány dolgot tudnunk magáról az emberről. Bonhoeffer esetében fokozottan igaz, hogy nem érthetjük meg teológiáját az élete nélkül. Minél többet tudunk Bonhoeffer háttéréről, annál tisztábbá válik előttünk az is, amire a tegeli börtönben eljutott. De ez fordítva is igaz: minél inkább kontextusból kiragadva vesszük szemügyre a

¹ Az alábbi írás cikksorozatként az El Mondo újságban jelent meg.

kereszténység „vallástalan értelmezés”-ről szóló gondolatait, annál nagyobb eséllyel fogjuk félreérteni azokat.

Bonhoeffer 1906-ban született, felmenői részben arisztokraták, részben nagypolgárok voltak. Apja híres pszichiáterként dolgozott, családja a berlini értelmiség részeként mindig felelősséget érzett a társadalmi és politikai viszonyok alakulásáért. Anyja (aki nyolc gyereknek adott életet) bizonyos értelemben vallásos volt, de a Bonhoeffer család nem gyakorolta a keresztény hitet. Éppen ezért mindenkit meglepett, amikor Dietrich bejelentette, hogy teológiai pályára készül.

Tübingenben, majd Berlinben tanult teológiát. Professzorai (pl. A. von Harnack) többnyire liberális teológusok voltak. Bonhoefferre nagy benyomást gyakorolt ugyanakkor Luther dogmatikája, és Barth is a kereszténység ortodox tanai felé segítette, ez azonban még nem jelentett Istennel való személyes kapcsolatot. Huszonegy évesen (!) megírta doktori disszertációját *Sanctorum Communio* címmel. Barcelonai és berlini szolgálat után 1930-ban elkészült habilitációjával (*Akt und Sein*) is. Hitler hatalomra jutásáig teológiát tanított Berlinben. Ebben az időben jelent meg két jegyzetkötete a krisztológiáról és a Genézis első fejezeteiről.

1933-ban Adolf Hitler lett Németország vezetője. Nemsokára létrejött a náci hatalommal szembenálló Hitvalló Egyház, és 1935-ben a kétéves londoni lelkészségből hazatérő Bonhoeffert kérték fel egyik lelkészképző szemináriuma igazgatójává. Finkenwaldében töltött két éve alatt sokak számára a bátorság és hiteles kegyesség példája lett. A szeminárium bezárása után Bonhoeffer csatlakozott a német belső ellenálláshoz, és részt vett a Hitler elleni merénylet kitervelésében és lebonyolításában. 1943-ban bebörtönözték, majd két évvel később, a háború vége előtt egy hónappal, Hitler személyes parancsára kivégezték. A „vallástalan kereszténység”-ről szóló teológiája ebben a légkörben született, és csakis ezeknek az eseményeknek a tükrében érthető.

1.3. KERESZTÉNNYÉ VÁLÁSA. 1931-1932 fordulóján történt valami Bonhoefferben, amit barátja és életrajzírója úgy fogalmazott meg, hogy „a teológusból keresztény lett”. Bonhoeffer ritkán beszélt a benne lezajlott változásról, de amikor írt róla, nem rejtette véka alá a jelentőségét: *„...valami történt, valami, ami a mai napig megváltoztatta és átformálta az életemet. Életemben először felfedeztem a Bibliát... Gyakran prédikáltam előtte is, sokat láttam az Egyházból, beszéltem és prédikáltam is róla – de nem váltam még kereszténnyé... azelőtt soha nem imádkoztam, vagy csak nagyon keveset. ...De aztán a Biblia, és konkrétan a hegyi beszéd, megszabadított ettől. Azóta minden megváltozott. Én egyértelműen megtapasztaltam ezt, és mások számára is nyilvánvaló lett. Jelentős szabadulás volt ez. Világossá vált előttem, hogy Jézus Krisztus szolgájának élete az egyházhoz kötött, és lépésről lépésre derült ki számomra, hogy ez milyen mélyre hatol... Elhívásom egészen világos előttem. Hogy Isten hogyan alakítja, azt nem tudom. Az ösvényt kell követnem. Talán nem lesz túl hosszú az út...”*

Bármennyire meghatározó is volt Bonhoeffer sorsában Hitler hatalomra jutása, nem ez tette Bonhoeffert radikális kereszténnyé, hanem az, hogy

elfogadta Jézus hívását, és követője lett. Bonhoeffer minden későbbi döntését ebből az első elkötelezettségből vezette le. Akkor sem volt ez másként, amikor a tegeli börtönben a kereszténység vallástalan formájáról elmélkedett. Mégis, mintha 1944-ben újabb törés keletkezett volna Bonhoeffer gondolkodásában.

1.4. ÚJ TEOLÓGIA? Ha valaki olvasta már Bonhoeffertől a *Szentek közösségét* (Gemeinsames Leben, Life Together), vagy a *Követést* (Nachfolge, The Cost of Discipleship), az legalább akkora döbbenetet él át a *Börtönlevelek* olvasásakor, mint Bonhoeffer egykori Finkenwalde-i tanítványai: „Mi történt Bruder Bonhoefferrel?” – kérdezték. „Mi ez az új teológia?” „Mit ért azon, hogy nekünk úgy kell most már élnünk, mintha Isten nem létezne (etsi deus non daretur)?” „Mit ért világias kereszténység alatt?” „És hogy érti azt, hogy a világ nagykorú lett?” „És egyáltalán: mi az, hogy *vallástalan kereszténység*?”

A következőkben Bonhoeffer késői teológiáját fogjuk röviden felvázolni. Mielőtt rátérnénk a „vallástalan kereszténység”-re, azt nézzük meg, hogy a Hitler elleni összeesküvésben való részvétel milyen etikai kérdéseket vetett fel a teológus-lelkipásztor számára. Válaszai ugyanis megalapozták tegeli teológiájának irányát.

2. Az összeesküvés

2.1. A HITVALLÓ EGYHÁZ. 1933. január 30-án, délben, Adolf Hitler lett Németország új vezetője. A magdeburgi katedrális oltárát horogkeresztes zászlók lengték körül. A szószékről a következők hangzottak el: *„A swastika a német reménység szimbóluma lett. Aki ezt a jelképünket elveti, az Németországunkat veti el. A swastika az oltár körül a reménységet sugározza – azt a reménységet, hogy eljött végre a mi napunk hajnala.”* Bonhoeffer első prédikációja viszont így hangzott: *„Az egyháznak egyetlen oltára van csak, a Mindenható oltára... mely előtt minden teremtménynek letérdelnie... aki bármi mást keres ezen kívül, annak távoznia kell: nem lehet velünk az Isten házában... Az egyháznak csak egy szószéke van, és erről a szószékről csak az Istenben való hitet hirdetjük, semmilyen más hitet, és semmilyen más akaratot, csak Isten akaratát, akármilyen jó szándékok is vezetnének másra.”*

Mikor Ludwig Müllert, az ún. „német keresztények” egyik képviselőjét választották birodalmi püspökké, a Barmenben összehívott zsinaton a német protestáns egyház számos lelkésze közös állásfoglalást fogadott el. Tévtannak minősítették azt, ha Isten Igéje helyett más eseményeket, erőket, képeket vagy igazságokat isteni kinyilatkoztatásnak tekintenek, valamint azt, ha az egyház küldetését és formáját az éppen uralkodó ideológiai vagy politikai nézetektől teszik függővé. Amikor a Müller- (és később Zollner-) féle vezetés erőszakos eszközökkel is fellépett, hogy biztosítsa a protestáns egyháznak a náci hatalomhoz való kapcsolódását, a Barmeni nyilatkozatot valló lelkészek létrehozták Dahlemben az eretnekké vált Reichkirche egyetlen legitimnek tekintett jogutódját, a Hitvalló Egyházat.

1935-ben Bonhoeffer elvállalta a Hitvalló Egyház egyik lelkészképző szemináriumának a vezetését az észak-németországi Finkenwaldéban. Bonhoeffer vezetése alatt a monasztikus hagyományokat evangéliumi buzgósággal ötvöző közösség valódi lelki központtá vált, és erőt adott a diktatúra egyre fojtogatóbb légkörével küszködő hívők számára. Ebben az időben született két rendkívül izgalmas és szimpatikus könyve: a *Szentek közössége* és a *Követés*.

Mikor két évvel később a náci hatalom bezáratta a szemináriumot, az „oszd meg és uralkodj” elv alapján más jelentős károkat is okozott a Hitvalló Egyház munkájában. Rengeteg lelkészt letartóztattak, másokat megfélemlítettek, és Bonhoeffer is csak kisebb szerencsével úszta meg a bebörtönzést. A háború kitörése tovább nehezítette a helyzetet, a hatalom szorításában egyre fogyott az eredeti barmeni elvek mellett kiálló lelkészek száma. Bonhoeffer csalódott, amikor a zsidó törvények megszületésekor, és az első atrocitások hírére, a Hitvalló Egyház hangja szinte alig volt hallható. Evangéliumi radikalizmusával Bonhoeffer egyre inkább egy törpe kisebbség vezetője lett. Kiábrándultsága folyamatosan erősödött, és mikor a Gestapo megfosztotta a prédikálás és publikálás jogától, nem hagyta ugyan el lelki otthonát, a Hitvalló Egyházat, de új, kockázatosabb utakra lépett.

2.2. AZ ÖSSZEESKÜVÉSSEN VALÓ RÉSZVÉTEL. Bonhoeffer életében fordulópontot jelentett, amikor hosszú belső küzdelmek végén úgy döntött, hogy kapcsolódik a Hitler elleni összeesküvéshez. Sógora révén megdöbbentő információkhoz jutott a nácik kegyetlenkedéseiről, háborús terveiről és a zsidók elleni törvénytervezetekről. Hans von Dohnanyi a német katonai hírszerzés (Abwehr) vezető munkatársaként tűzközelben volt. Tábournokok és befolyásos emberek részvételével az Abwehr lett a belső ellenállás titkos főhadiszállása. Mikor Dohnanyi megmutatta Bonhoeffernek az akkor még kevesek által ismert rémtettek dokumentumait, Bonhoeffer erkölcsileg kötelezőnek érezte az összeesküvés támogatását. Vallotta, hogy az egyház feladata nem csak az lehet, hogy „bekötözze a kerék alá került sebesülteket, hanem az is, hogy botot dugjon a küllők közé”.

Az összeesküvés célja eleinte a katonai puccs volt, de Hitler folyamatos sikerei nem adtak ehhez megfelelő alkalmat. Később világossá vált, hogy a Führert csak merénylet útján tudják eltávolítani. Bonhoeffer erkölcsi támogatást adott ehhez, és aktívan részt is vett az előkészítésben. Ökumenikus kapcsolatai révén igyekezett kideríteni, vajon a nyugat mit szólna egy belső hatalomátvételhez Németországban, és készek lennének-e különbséget tenni Németország és a náci hatalmi elit között.

2.3. ETIKAI HATÁRKÉRDÉSEK. Bonhoeffer számára számos etikai kérdést vetett fel az új helyzet. *Etika* c. könyvében (melyet soha nem fejezett be) kegyetlen őszinteséggel taglalja ezeket a dilemmákat. Mit jelent igazat mondani? Mi van akkor, ha a valódi hazafiság hazánk elárulását jelenti? Miért fordul szembe az istenfélő a sikerrel? Mit jelent a Tízparancsolat az összeesküvők számára? Lehet-e úgy fedezni az igazságot, hogy ne veszítsük el közben hitelességünket? Hol helyezkedik el Krisztus és az egyház: a világ mellett vagy a világ közepén? Lehet-e térben határvonalat húzni a kettő között?

Bonhoeffer fedőmunkahelye ebben az időben az Abwehr volt. Kettős ügynökként dolgozott, elvileg a Harmadik Birodalomnak, gyakorlatilag az összeesküvőknek. Az Abwehrben való munkája rengeteg kérdést vetett fel barátaiban és a Hitvalló Egyházon belül, de nem beszélhetett valódi motivációiról, és a felszínen radikális bírálatait sem hangoztathatta már. Tudatosan vállalta a félreértéseket, kész volt büntudatot magára venni önmaga és barátai szemében, hogy a lelkiismerete Krisztus előtt tiszta lehessen. Úgy gondolta, hogy abban a krízishelyzetben, amit a nemzetiszocializmus előidézett, a normális erkölcsi parancsok értelmezhetetlenekké váltak, és az ilyen határ-szituációkban néha azt kell tennünk, amit a normális viszonyok között elítélnénk.

Etikai dilemmáit jól kifejezi az, amit 1942. Karácsonyán írt az összeesküvőknek: *„Gaztettek néma tanúi lettünk, minden hájjal megkentek vagyunk, kitanultuk a tettetés meg a köntörfalazás művészetét, tapasztalataink alapján bizalmatlanná váltunk az emberek iránt, és sokszor adósak maradunk nekik az igaz és őszinte szóval, az elviselhetetlen konfliktusok közepette puhánnyá vagy akár cinikussá is lettünk – vajon használhatók vagyunk még? ...Vajon az*

erőszakkal szembeni belső ellenálló képességünk elég erős, önmagunkkal szembeni őszinteségünk elég kíméletlen maradt-e ahhoz, hogy visszataláljunk még az egyszerűséghez és az egyenességhez?"

Ez az az élethelyzet, melyben a kereszténység új, hiteles formáját kereste. A tegeli börtönben ideje jelentős részét az új teológia megalkotására szánta, melyet ő a kereszténység vallástalan értelmezésének nevezett. A következőkben ennek a gondolatmenetnek két Bonhoeffer számára fontos oldalát nézzük meg: a krisztológiai megközelítést és a világ nagykorúvá válásának tézisének.

3. Krisztológiai megközelítés

3.1. KRISZTOLÓGIAI KÖZÉPPONT. Bonhoeffer számára a teológia kiindulópontja mindig a krisztológia volt. Az ún. „német keresztények” a teremtés rendjéből vezették le fajvédő teológiájukat. Bonhoeffer ezt rendkívül veszélyesnek tartotta, ezért – Barth nyomában – Krisztust tekintette az egyetlen kiindulópontnak mindenfajta keresztény teológia számára. Berlini előadásaitól egészen a tegeli jegyzeteiig minden gondolatának kiindulópontja Krisztus, illetve Krisztus követése. A kereszténység „vallástalan értelmezése” mögött is az a kérdés húzódott meg számára, hogy „Kicsoda Krisztus ma?” Kierkegaard-hoz hasonlóan Bonhoeffer az élő Jézusból, az egyidejű Krisztusból indult ki. A tanítvány feladata minden helyzetben az, hogy ott legyen, ahol a Mester van. Az első kérdés tehát az, hogy hol van Krisztus, ebből pedig automatikusan következik a második kérdésre a válasz: a tanítványnak ott kell lennie, ahol Krisztus van.

Bonhoeffer-kutatók egyetértenek abban, hogy Bonhoeffer utolsó korszakában eltávolodott a *Követés* hangsúlyaitól, és visszatért korábbi gondolataihoz, melyeket elsősorban a *Krisztológia* c. jegyzeteiben fogalmazott meg. A *Krisztológián* erőteljesen érződik Kierkegaard hatása, aki Krisztus jelenlétét a világban „inkognitó”-nak nevezte. Bonhoeffer három területen írta le Krisztus inkognitóját: a transzcendencia, az inkarnáció és a kereszt viszonylatában. A *Börtönlevelekben* ezt a krisztológiát alkalmazta Krisztus tanítványaira. Következtetései első látásra merőben ellentétesek a *Követés* és a *Szentek közössége* következtetéseivel, de ha felfedezzük a krisztológiai fonalat, könnyen észrevehetők a folytonosság jelei is. A transzcendencia és az inkarnáció inkognitóját most említjük meg, a kereszt inkognitóját a következő részben, a „nagykorúvá vált világ” fogalmával összefüggésben.

3.2. TRANSZCENDENCIA. Bonhoeffer teológiájában az egyik legizgalmasabb kérdés Krisztus illetve az Egyház (Krisztus Teste) elhelyezkedése a világban. Hogyan jelenik meg Krisztus (a Logosz) túlvilágisága a jelen világban? Hogyan kapcsolódik Krisztus transzcendens valósága a mi világunk immanens valóságához?

A *Követés* válasza az, hogy Krisztus történeti valósága térben és időben valósult meg, és ez igaz az Egyházzal kapcsolatban is. Krisztus és az ő Teste külön teret foglal el a világban. 1942-44-ben Bonhoeffer azonban más következtetésekre jutott. „Nehéz az embernek elszakadnia olyan képtől, melyet gondolatai és koncepciói elrendezéséhez régóta használt. De most mégis hátra kell hagynunk a két szféra képét, és a kérdés most az, hogy tudjuk-e helyettesíteni más képpel, mely ugyanannyira egyszerű és nyilvánvaló.” A külön tereket helyettesítő új kép az, hogy Krisztus (illetve Teste, az Egyház) magát a világot, az egész emberiséget foglalja el, vagyis teljesen azzal azonosul, annak valódi középpontja. Ahogy Krisztus azonosult az egész

emberiséggel, úgy az Egyház is maga az emberiség, illetve annak képviselője.

Ebből következik, hogy a transzcendencia valódi jelenléte az immanencia. Ahogy Krisztus inkognitója az emberi természet volt, úgy az Egyház inkognitója az emberiséggel való teljes azonosulás. Ez meghökkentő gondolat a *Követés* radikális (és bizonyos értelemben „Krisztus szemben a kultúrával”) hangvételéhez képest, de a folytonosság Bonhoeffer krisztológiájában továbbra is jelen van. A „vallás” az Egyház világtól való különállását hangsúlyozza, a „vallástalanság” az emberiséggel való krisztusi azonosulását jelentheti. Bethge hangsúlyozza, hogy Bonhoeffer egy pillanatig nem adta fel a transzcendenciát, de azt az immanencia kellős közepére helyezte. Az eredmény kísértetiesen emlékeztet a *Félelem és reszketésben* szereplő „hit lovagjára” (Kierkegaard).

3.3. INKARNÁCIÓ. Az inkognitó másik krisztológiai alapja Krisztus megtestesüléséből származik. A megtestesülés azt jelentette, hogy Krisztus egyesült az emberiséggel, magára vette azt, és ilyen módon megerősítette annak földi létét. A tanítványság hasonlóképpen együtt jár az evilági léttel, az igazi keresztény nem válik el az emberi léttől, ahogy ezt a vallás gyakran eredményezi, hanem eggyé válik azzal Isten félelmében. Bonhoeffer három oldalról is megvilágítja az inkarnációból fakadó inkognitót.

Az első az *Ószövetség jelentősége*. Bonhoeffer úgy érezte, hogy a keresztények túl hamar és túl közvetlenül az Újszövetségből vezetnek le a hitgyakorlatot. Ezzel szemben az lenne a helyes, ha az Ószövetség felől közelítenénk az Újszövetséghez, és Krisztus követésében meglátnánk azt az evilágiságot, mely a zsidók között megkérdőjelezhetetlenül jelen volt. Az ebionitizmus persze valós veszély, mert pusztán csak az evilágit látja, de a doketizmus ugyanennyire veszélyes, mert az meg tagadja a testi lét jóságát.

A másik a *világiasság* lutheránus fogalma. Amikor Luther Krisztus követője lett, számára az a monostorból a világba vezető út volt. A világiasság ebben az értelemben Krisztus követésének evilági voltát, az élet hétköznapi és nagyon is profán megélését jelentette. A *Követésben* Bonhoeffer sokat írt a tanítvány elkülönített és szent voltáról. A világiasság legyen *szent*, különben nem Krisztus követése. A *Börtönlevelekben* megfordítja a képletet: a szentségünk legyen *evilági*, különben nem ott vagyunk, ahol Krisztus „másokért van”, hanem bezárjuk magunkat saját vallásunkba.

Az inkarnáció inkognitóját harmadszor az „*utolsó-utolsó előtti*” feszültségén keresztül mutatja be. Bonhoeffer kedvenc témája volt ez, melynek kifejtésére itt nincs módunk. Lényege az, hogy bár ismerjük Isten utolsó szavát (hogy megigazítja a bűnöst), az utolsó előttiben élünk (abban a világban, melyet megigazít). „*A holtak feltámadásában és egy új világban csak akkor hihetünk, ha a földi életet úgy szeretjük, hogy anélkül minden veszni és pusztulni látszik... Az utolsó szót nem lehet, nem szabad hamarabb kimondani, mint az utolsó előttit. Az utolsó előttiben élünk, nem igaz?*”

3.4. AMI VALÓBAN ÚJ VOLT. A transzcendencia immanenciában való elrejtőzése és az inkarnáció embersége nem magyarázza meg teljesen Bonhoeffer új teológiájának lényegét. Az eddig elmondottak alapvetően nem különböztek Luther vagy más protestáns gondolkodók felfogásától. De Bonhoeffer érezte, hogy gondolatai olyan irányba vitték, mely valóban újszerű volt, és ezt szinte félve írta le barátjának is. Hogy miben állt tegeli teológiájának újdonsága, azt a következőkben nézzük meg.

4. A nagykorúvá lett világ

4.1. ÚJ KRISZTOLÓGIAI SZITUÁCIÓ. 1943. április 30-án Bonhoeffer ezt írta barátjának a börtönből: *„...teológiai gondolataimon és azok konzekvenciáin csodálkoznál, talán meg is ijesztenének, emiatt hiányzol a legjobban, mert egyébként nem tudok kivel beszélni erről úgy, hogy az a gondolataim tisztázásában segítsen”*. Ez az első alkalom, hogy említést tesz a kereszténység vallástalan értelmezéséről, és a fenti mondat több dolgot is jól érzékeltet Bonhoeffer lelkületéből: 1. tisztában volt azzal, hogy a teológiában új vizekre evezett, 2. nem az újítás szándéka, hanem a felelős kérdésfelvetés vezette, 3. érezte a veszélyét annak, hogy gondolatait a szentek közösségétől távol fogalmazza meg.

A teológiai újdonság a krisztológia területén jelent meg, de nem abban az értelemben, hogy Bonhoeffer új Krisztus-képet alkotott volna (szenvedélyesen hitt abban, hogy van eretnokség, és az mindig halálos veszély az Egyház számára!), hanem abban az értelemben, ahogy Krisztus jelenlétét látta a világban – és ennek függvényében a tanítványokét is. Kiindulópontja az a kérdés volt, hogy „Hol van Krisztus ma?” A válasza pedig, amire – úgy tűnik, hosszú hónapok töprengése végén – eljutott, abban állt, hogy: „Kiszorítva a világból, tehát a világ közepén!”.

4.2. A NAGYKORÚ VILÁG. A legmeghökkenőbb Bonhoeffer tegeli teológiájában a „nagykorúvá lett világ” fogalma. Ez olyannyira kontrasztos azzal a világéggéssel, amelyben a fogalom megszületett, hogy érdemes gyanút fognunk, nem az irónia határán állunk-e. Nem egyszerű azonban a dolgunk, mert Bonhoeffer valóban azt gondolta, hogy a világ a 20. század közepére nagykorúvá lett, és ezt egyértelműen pozitív folyamatnak látta. Miben állt hát a gondolatmenet iróniája? A levelek tanúsága alapján Bonhoeffer maga is lassan találta meg a helyzet teológiai nyitját, bár első pillanattól érezte, hogy merre kell haladnia.

Olvasmányaiból kiderül, hogy Bonhoeffer figyelme ebben az időben a modern tudomány fejlődéstörténetére terelődött. Elsősorban az érdekelte, hogy hogyan hatott a tudomány a kereszténységre és a hit megélésére. Bonhoeffer úgy látta, hogy a tudomány fejlődése rossz, védekező reakciót váltott ki az Egyházból. Istent a „megmagyarázhatatlan” dolgok területére száműztük, kegyességünket és vallásunkat a tudomány által még el nem foglalt területen gyakoroltuk. Ebből az következett, hogy vagy egy vesztes apologetikai küzdelmet vívtunk (liberális teológia), vagy egyfajta kijelentés-pozitivizmusba menekültünk (ortodoxia, neoortodoxia), vagy éppen azáltal kerültük ki a konfliktust, hogy a vallást az egyén privát ügyének tekintettük (pietizmus).

Bonhoeffer szemében mindegyik megoldás helytelennek tűnt (beleértve saját Hitvalló Egyházát is), és a céltévesztést éppen a világ leplezte le! A tudomány fejlődése olyan szintre érkezett el, hogy a hétköznapi élet számára az Isten-hipotézis feleslegessé vált. Isten – vagy legalábbis az általunk kreált „deus ex machina” – kiszorult a világból. A világ eljutott

arra a pontra, hogy megszabadult ennek a bálványnak a gyámsága alól: nagykorú lett. Ennek a folyamatnak örülnünk kell, mert ez teljesen új helyzetet teremt a számunkra. A világ „nagykorúsága” a történelemben újra a kereszt szituációját állította elő, vagyis Isten megint úgy győz, hogy kiszorítják a világból! Ez a nagykorúvá lett világ iróniája.

4.3. A „DEUS EX MACHINA” ÉS AZ IGAZI ISTEN. A „vallástalan kereszténység” gondolata mögött tulajdonképpen az egy igaz Isten és egy általunk létrehozott isten közötti harc vége, és ezzel egy új lehetőség megragadása áll. A „vallás” a tudomány hézagai közé száműzött Istennel kapcsolatos. A kereszténység azonban nem ehhez az Istenhez, hanem a történelem Urához kapcsolódik! A „vallás” felesleges küzdelmet vívott, mert nem értette meg, hogy a transzcendencia (a túlvilágiság) az immanencia (evilágiság) inkognitójában jelenik meg. *„Isten túlvilága itt van az életünk kellős közepében. Az egyház nem a határon áll, ahol az emberi erők felmondják a szolgálatot, hanem a falu kellős közepén. Így van ez az Ószövetségben, s az Újszövetséget ebben az értelemben még mindig nem eléggé olvassuk az ószövetségi alapok felől nézve. Hogy hogyan is fest ez a vallástalan kereszténység, hogy milyen alakot ölt, azon sokat tűnődöm mostanában, s hamarosan megint írni fogok Neked róla.”*

A vallástalan kereszténység már nem a határon áll, az Egyház és a világ közötti szférák nagyságáért vívott harcban, hanem a világ kellős közepén. A valódi transzcendencia nem a látható kegyességben, hanem a „másokért élő ember” evilágiságában van jelen. Bonhoeffer a vallástalan kereszténységet az üldözött kereszténység „disciplina arcana” gyakorlatához hasonlította: a hit gyakorlása a kívülállók számára láthatatlan maradt, ők „csak” a szeretetet látták, mely a hétköznapi világban mutatkozott. Ez ugyanolyan elrejtettséget (vallástalanságot) jelenthet, mint amilyen rejtve volt Krisztus hatalma a keresztrefeszítéskor. Úgy élünk, mintha Isten nem létezne, de mindezt Isten jelenlétében tesszük, a transzcendencia teljes tudatában. Erőtlenek vagyunk, hogy legyőzhessük a világot.

4.4. A KERESZT INKOGNITÓJA. Bonhoeffer teológiájának újdonsága nem a transzcendensnek az immanensben való rejtettsége, nem is az inkarnáció inkognitója, hiszen azok egyetemes élettapasztalatok Krisztus eljövetele óta. Az újdonság a világ változásában áll: a nagykorúvá lett világ kiszorította Istent, és mi csak akkor győzhetünk, ha ezt tényként elfogadjuk. *„Becsületesek pedig csakis úgy lehetünk, ha belátjuk, hogy a világban kell élnünk – 'etsi deus non daretur' [mintha Isten nem létezne]. És pontosan ezt látjuk be – Isten előtt! Maga Isten kényszerít rá, hogy belássuk. Nagykorúvá lételünk így vezet bennünket arra, hogy Isten előtti helyzetünket még inkább a maga valójában lássuk. ...Isten színe előtt és vele együtt élünk Isten nélkül. Isten megengedi, hogy a keresztén kiszorítsák a világból, erőtlen és gyöngye lesz a világban, s éppen így és csakis így van velünk és segít meg bennünket. A Máté 8,17 nyilvánvalóan megmondja, hogy nem mindenhatóságánál fogva segít rajtunk Krisztus, hanem gyöngeségénél és szenvedésénél fogva!”*

A vallástalan kereszténység tehát valami olyasmi, ami nem arról szól, hogy az egyház és a kereszténység mekkora területet foglal el a kultúrából, hanem arról, hogy az egyház elfogadja legyőzetését, de azt lehetőségként kezeli. „És itt van a döntő eltérés minden vallástól. A vallás szerint az szabadíthat meg bennünket nyomorúságunkból, ha Isten hatalma megmutatkozik a világban – Isten: deus ex machina. A Biblia viszont Isten erőtlenségére és szenvedésére mutat – csak a szenvedő Isten segíthet rajtunk. Ennyiben tehát elmondhatjuk, hogy a fönt vázolt fejlődés, mely a világ nagykorúságához s egy hamis istenkép megsemmisüléséhez vezetett, lehetővé teszi meglátnunk a Biblia Istenét, aki a világban erőtlensége által vesz hatalmat és hódít teret magának. Alkalmasint itt lehet a 'világi értelmezés' kiinduló pontja.”

A következő részben arra teszünk kísérletet, hogy értékeljük Bonhoeffer gondolatait, és néhány kritikát is megfogalmazzunk azokkal kapcsolatban.

5. Értékelés, kritika

5.1. ÓVATOSSÁG AZ ÉRTÉKELÉSBEN. Több dolog is óvatosságra int, amikor Bonhoeffer tegeli teológiáját értékeljük. Az egyik az, hogy Bonhoeffer teljes gondolatmenetét nem ismerjük. A kereszténység „vallástalan értelmezés”-ről szóló gondolatairól csak a barátjának, Eberhard Bethgének írt leveleiből tudunk. Ezek azonban mind gondolattöredékek, a könyv, amit Bonhoeffer a börtönben írt, végleg elveszett.

A másik, ami óvatosságra int az, hogy Bonhoeffer gondolatait folyamataiban ismerjük, nem végeredményében. Nem tudhatjuk tehát, hogy melyek voltak Bonhoeffer végső következtetései, illetve milyen ellensúlyokkal és magyarázatokkal látta el az első hallásra meghökkentő tézisét. Több levelében maga is csak a kérdéseit fogalmazza meg. Azt sem tudhatjuk, vajon Bonhoeffer egyetértett volna-e levelei publikálásával.

Mivel azonban Bonhoeffer gondolattöredékei ebben a formájukban láttak napvilágot, és minimális az esélye annak, hogy többet tudjunk meg róluk, kritikánkat is csak ezekről a töredékekről mondhatjuk el. Továbbá éppen ezeknek a gondolatoknak az óriási visszhangja miatt nem engedhetjük meg magunknak, hogy egyszerűen ne mondjunk róluk véleményt.

5.2. POZITÍVUMOK. Két fő pozitívumát emelném ki Bonhoeffer késői teológiájának. Az egyik *a szentség evilágisága és a földi élet igenlése*. Bonhoeffer komolyan vette Nietzsche ezzel kapcsolatos kritikáját a kereszténységről, és igyekezett azt ellensúlyozni. Aki ismerte Bonhoeffert, látta, hogy kegyessége soha nem volt életidegen, Krisztus követését nem állította szembe az élet szeretetével. Amit a börtönben az evilágiságról és a földi élet szeretetéről írt, éppen annak a fényében is lenyűgöző, hogy bár nyomorúságos körülmények között volt, mégsem akart menekülni a jelenből.

Bonhoeffer dialektikus gondolkodó volt, sarkos megfogalmazásai mögött az a meggyőződése állt, hogy az igazságot csak az igazságok feszültségében, és nem kész rendszerekben ragadhatjuk meg. Éppen ezért nagyon fontos hangsúlyozni, hogy mindaz, amit a szentség evilágiságáról a *Börtönlevelekben* és az *Etikában* elmondott, csakis a *Követés* és a *Szentelek közössége* fényében értendő. Bonhoeffer a tegeli börtönben is azonosult a *Követéssel*, legfeljebb kissé egyoldalúnak érezte az ott megfogalmazottakat.

A másik pozitívum Bonhoeffer új teológiájában az, amit *a deus ex machina* és az *igaz Isten viszonyáról* írt. Isten nem csak a rendkívüliben van jelen, hanem a hétköznapiban is. Sőt, a hétköznapiban talán még jobban is. Ennek a fényében érdemes átgondolnunk, hogy miként vélekedünk Isten gondviseléséről. Isten akkor cselekszik a szemünkben, amikor a szorult helyzetünkben csodás módon segítségünkre siet, vagy akkor is, amikor semmilyen látható jelét nem fedezzük fel jelenlétének? És mit gondolunk a világban való küldetésünkről? Az a valódi szolgálat, amikor részt veszünk

gyülekezetünk „evangélizációjában”, vagy esetleg éppen az, amikor minden vallásos sallang nélkül bevásárolunk egy idős szomszédunknak?

5.3. KRITIKA. A *Börtönlevelek* megjelenése óta a „vallástalan kereszténység” gondolata sokféle kritikát kapott. Barth például egyáltalán nem lelkesedett érte, szerinte Bonhoeffer meglátott valami igazságot magányos cellája egyik sarkában, de az túl talányos, ezért jobb a korábbi Bonhoefferhez tartanunk magunkat. Barth talán kevéssé mérte fel mindannak a súlyát, ami Bonhoeffert ebben az időben foglalkoztatta, de jogosnak tűnik a figyelmeztetés: nem szabad kritika nélkül elfogadnunk mindazt, amit a börtöncella magányában leírt. (Ez utóbbi veszélyét Bonhoeffer egyébként maga is látta.) Saját kritikáimat hat rövid pontban foglalnám össze:

1. *A nyelvezet gyakori kétértelműsége.* Bonhoeffer nem mindig törekedett a szavak értelmének tisztázására (pl. vallás, elrejtés, erőtlenség), gyakran megelégedett azzal, hogy a szavak – konnotációik segítségével – hordozzák mindazt a jelentést tartalmat, amely hozzájuk kapcsolódik. Ennek következtében Bonhoeffer nyelvezete rendkívül erőteljes, ugyanakkor félreérthető (és talán félrevezető) is.

2. *Az új teológia történeti megalapozása.* Bonhoeffer alapvető változást látott a történelem menetében, melyet olyannyira fontosnak tartott, hogy azt Krisztus és az Egyház „messiási szenvedésének” nevezte. Evangéliumi szemszögből azonban rendkívül problémás pünkösdi óta egy újabb történeti változásra alapozni bármiféle krisztológiai megállapítást.

3. *Helytelen következtetés a történelem alakulásáról.* Bonhoeffer a világ teljes szekularizálódását feltételezte, mely a 60-as években is elképzelhetőnek tűnt még Európában. Mára azonban ez a hipotézis megdőlt, a világon mindenütt a spiritualitás növekedésének vagyunk tanúi, még ha a mi kontinensünkön ez nem is feltétlenül kapcsolódik a kereszténységhez. Ma már érzékenyebben reagálunk arra is, amikor a nyugati civilizációt azonosítják a „világgal”.

4. *A dinamikus krisztológia problémája.* Bonhoeffer krisztológiája magán hordozza az egzisztencializmus nyomait: Krisztus mindenek előtt a *jelenlévő* Krisztus, és csak másodsorban a történelmi személy. Ez egyrészt így helyes, másrészt viszont Krisztus jelenléte, illetve annak módozata Bonhoeffer számára az indokoltnál szubjektívebbé, és ezért a történelmi változásoknak jóval „kiszolgáltatottabbá” válik. Az evangéliumi felfogás ennél nagyobb bizonyosságot ad nekünk Krisztus jelenlétével kapcsolatban.

5. *Az Egyház inkognitójának a problémája.* Nem lehetünk biztosak abban, hogy az Egyház inkognitója nem fojtja-e bele az Egyházat az immanenciába, vagyis hogy az új világias szentség nem válik-e szentség nélküli világiassággá. A „disciplina arcana” (a korai keresztények titkos vallásgyakorlása) hasonlata arra utal, hogy Bonhoeffer nem vetette el az Egyház transzcendenciáját, de egy időre hallgatásra készítené. Kérdés azonban, hogy a hallgatás mikor megy át felejtésbe, meddig képes az Egyház megőrizni transzcendens identitását, ha nem mondhatja ki identitása szavait?

6. *A zavaros ekkleziológia problémája.* Nem tudjuk, hogy Bonhoeffer a gyakorlatban hogyan képzelte el a „vallástalan” kereszténységet. Nagyon valószínű, hogy ő maga sem tudta még, milyennek is kellene kinéznie. A többi embertől más tekintetben megkülönböztethetetlen, „másokért élő” egyének? Vagy a 19. századi testvérgyülekezetek kenyértörési alkalmaihoz hasonló – a végidők krízisét az egyszerű, hierarchiától mentes testvériségben átvészelő – *gyülekezeti élet*? Esetleg valamiféle *titkos társaság*? Bonhoeffer nem mutat számunkra utat. Bethge szerint Bonhoeffer ekkleziológiája ezen a ponton teljesen feloldódott krisztológiájában, és kudarcot vallott az Egyház gyakorlati kérdéseit illetően.